

СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО,
академік НАН України,
директор Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

В аналах людської пам'яті надовго зберігаються імена тих особистостей, які своєю невтомною, подвижницькою працею збагачували вітчизняну науку, втілювали в життя прогресивні ідеї. До них належить і Микола Прокопович Василенко — другий президент ВУАН, видатний учений-історик і правознавець, людина непересічної долі.

Завдяки клопотанням Академії та її президента академіка Бориса Євгеновича Патона славне ім'я М.П. Василенка тепер уже назавжди повернуто із забуття до пантеону української науки, її золотого фонду.

Життя, наукова і громадська діяльність Миколи Прокоповича припали на буремні часи другої половини ХІХ і першої половини ХХ ст.

Він народився 2(14) лютого 1866 р. у селищі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер — с. Червоне Глухівського району Сумської області). Навчався у Глухівській прогімназії та Полтавській гімназії. У 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Дерптського (нині — Тартуського) університету. Повернувся до Києва, де почав викладацьку і наукову діяльність, редагував газету «Киевское слово». У 1907 р. за публікацію в ній статей антиурядового характеру був засуджений до року ув'язнення, яке відбував у сумнозвісних петербурзьких «Хрестах». Ще до цього склав екстерном іспити за юридичний факультет Новоросійського університету, працював присяжним повіреним (адвокатом) в Одесі та Києві.

Після повалення самодержавства обіймав посади попечителя Київської навчальної округи і певний час — товариша міністра освіти Тимчасового уряду Росії. З проголошен-

ням УНР активно залучився до національно-державного будівництва. За гетьмана П. Скоропадського Микола Прокопович був міністром освіти і мистецтв, використавши цю посаду для утворення Української Академії наук, а згодом став її другим президентом. У 1924 р. М.П. Василенка безпідставно притягали до кримінальної відповідальності за сфальсифікованою справою «Київського обласного центру дій». До кінця свого життя, яке обірвалося у жовтні 1935 р., учений працював в Академії. Написав і опублікував близько 500 наукових праць з історико-правової тематики. Був одружений з Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко — відомою дослідницею історії України і ВАУН.

За цією короткоформатною біографічною довідкою — велике і насичене подіями життя яскравої особистості, талановитого вченого й організатора. Життя, віддане Академії. Саме М. Василенко стояв біля її витоків. Ще працюючи товаришем міністра освіти Тимчасового уряду, він ініціював ідею заснування УАН. Як пізніше згадував ще один товариш міністра — В.І. Вернадський — у М.П. Василенка «першого виникла думка утворення УАН. У нас з ним зразу ж виникли дороги для нас обох дружні зв'язки».¹

Будучи міністром освіти і мистецтв в уряді П. Скоропадського, М.П. Василенко запросив до Києва В.І. Вернадського, який очолив комісію з розробки Статуту Академії. Відкриваючи перше засідання комісії, Микола Прокопович зазначив: «Утворення УАН має ве-

¹ Вернадський В. І. Із споминів // Вісн. АН УРСР. — 1989. — № 4. — С. 59.

лике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично й з насмішкою ставляться до українського руху та його відродження, не мають віри ні в життєві сили українського народу, ні в розвиток української мови й науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його є «свята святих», для тих утворення УАН має величезну вагу, є національною потребою і черговим завданням».

Як міністр М. Василенко провів складений комісією статут через усі гетьманські інстанції. 14 листопада 1918 р. було прийнято Закон «Про заснування Української Академії наук» і статут УАН. За цим документом Академія визначалася як «найвища наукова державна установа в Україні», подібно до нинішнього правового статусу НАН України. Перша сесія УАН відбулася 27 листопада, а 30 «спільне зібрання» Академії звернулося до М. Василенка з такою заявою: «Ми одностайно ухвалили надіслати Вам своє щире привітання і гарячу подяку за те, що будиши міністром народної світи, Ви всією душею поклопоталися про заснування УАН і записали своє ім'я нестертими літерами в історії Академії».

Першим президентом УАН, як відомо, було обрано В.І. Вернадського. Попередньо обговорювалася і кандидатура М.С. Грушевського. Ось як про це згадує гетьман П. Скоропадський у своїх «Спогадах»: «Перед тим, як відкрити Українську Академію наук, ми довго обмірковували, хто мав бути її головою. Я був такої думки, та й усі зо мною погоджувалися, що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика... Тому я прохав позондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна»².

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — С. 15–16.

Для цього, на мою думку, було кілька причин. По-перше, М.С. Грушевський загалом негативно ставився до авторитарного режиму гетьмана П. Скоропадського і не мав наміру співробітничати з ним. По-друге, Михайло Сергійович був у полоні своєї ідеї про те, що фактично єдиною моделлю нової Академії має бути Українське наукове товариство, яке він очолював. По-третє, М. Грушевський розглядав Академію як наукову установу для розвитку історичної та інших суспільних наук. Тоді як В. Вернадський, М. Василенко та інші вчені вбачали в Академії наукову установу ширшого профілю, що об'єднала б як суспільні, так і технічні та природничі науки.

М. Грушевський відмовився не тільки від посади президента УАН, а й від пропозиції ввійти до першого складу Академії. У його оцінці початкових років існування Академії було чимало суб'єктивного, емоційного. Втім, це не завадило Михайлові Сергійовичу в 1923 р. стати академіком Всеукраїнської академії наук і посісти в ній чільне місце.

Після повалення гетьманату Микола Прокопович фактично відійшов від політичної діяльності. Він дедалі більше зосереджується на наукових студіях. Викладачі Київського університету обирають М.П. Василенка професором. Попри численні пропозиції емігрувати, він, як патріот, твердо вирішує залишитися на Батьківщині.

З утвердженням Радянської влади вченого 1920 р. обирають академіком, а за рік — президентом ВУАН. Щоправда, на цій посаді він попрацював менше року — нова влада не забула міністерської діяльності Миколи Прокоповича за гетьмана П. Скоропадського. Наркомат освіти довго зволікав із затвердженням членів президії і президента ВУАН. За цих умов М. Василенко склав з себе обов'язки президента. Він подякував Академії на спільному зібранні за те, що вона вшанувала його вибором на цей пост.

Після цього Микола Прокопович очолював Комісію для виучування західнорусько-

го й українського права (до 1933 р.), Соціально-економічний відділ (до 1929 р.), Товариство правників (до 1926 р.), Історичне товариство Нестора-літописця (до 1930 р.). У нього визрівало багато творчих задумів і планів, однак доля приготувала для вченого важке випробування.

Радянська влада, яка досить упереджено ставилася до «старої професури», завдала Миколі Прокоповичу болісного удару. У вересні 1923 р. його заарештовують і віддають до суду — начебто за участь у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій». У квітні 1924 р. суд визнав М. Василенка й інших підсудних винними у створенні «контрреволюційної організації» та шпигунстві на користь спецслужб Польщі і Франції. Вченого засуджують до 10 років позбавлення волі.

Академія виявила громадянську мужність у боротьбі за свого несправедливо звинуваченого другого президента. Було надіслано п'ять клопотань до Президії ВУЦВК про скасування вироку щодо М.П. Василенка. Не можна без хвилювання читати документи, де стоять підписи найвідоміших на той час українських учених — К.Г. Воблого, О.М. Гілярова, Д.О. Граве, М.С. Грушевського, С.О. Єфремова, О.В. Корчака-Чепурківського, А.Ю. Кримського, В.І. Липського, О.П. Новицького, М.В. Птухи, Б.І. Срезневського, П.А. Тутковського, І.І. Шмальгаузена, В.Г. Шапошникова та ін.

За М.П. Василенка вступилися і знані російські вчені, зокрема академік О.Ю. Шмідт. Він писав тоді дружині засудженого: *«Радянській владі зовсім не потрібно, щоб людина, яка ніколи ворогом її не була і ніякої контрреволюційної діяльності вести і не збиралася, неодмінно сиділа у в'язниці»*.

Боротьба за академіка М.П. Василенка увінчалася успіхом. У лютому 1925 р. Президія ВУЦВК помилувала вченого. Він тоді занотував до щоденника: «Спомини важкі. Коли-небудь треба буде написати про них.

Вони мають, безсумнівно, громадський інтерес». Але цього автор так і не встиг зробити.

Останні 10 років свого життя М.П. Василенко присвятив винятково науковій діяльності. У цей період він багато зробив для обґрунтування шляхів розвитку українського права, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика і соціолога». Микола Прокопович опублікував фундаментальні розвідки про джерела права України — «Литовський статут», «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Конституція Пилипа Орлика» та ін. Вершиною археографічної діяльності вченого стала видана у 1929 р. «Збірка матеріалів з історії українського права», яка і нині залишається цінним набутком вітчизняної науки.

Микола Прокопович болісно переживав широкомасштабні «чистки» і репресії 30-х років, які хвилею прокотилися і по Академії. Партапаратники вважали її «гніздом націоналізму». Навіть у 1934 р., коли М. Василенко вже був важко хворий, вони зарахували його до «ворожої організації» «Молода Академія». В одній із доповідних записок до ЦК КП(б)У стверджувалося: серед академіків є велика група, яка жодної наукової роботи не здійснює і ніякої користі Академії не дає. Серед них — академіки В.І. Липський, О.В. Корчак-Чепурківський, А.Ю. Кримський, Д. Яворницький, О.І. Левицький, О.М. Гіляров, М.П. Василенко та ін.

Зовсім по-іншому оцінювали внесок Миколи Прокоповича в науку відомі у Радянському Союзі вчені. Того самого 1934 р. академік Сергій Вавилов писав М. Василенку: *«Академія наук СРСР збирається видати бібліографічний словник найвидатніших наукових співробітників СРСР. Тому просимо заповнити анкету, надіслати список праць і фото»*.

Як зазначала пізніше Н.Д. Полонська-Василенко, її чоловік усією душею належав Академії, був її патріотом. До самої смерті він *«жив інтересами Академії, гірко переживав її*

знищення і його останні передсмертні слова були про Академію наук»³.

А що ж УАН? Академія, яка в середині 20-х років так мужньо боролася за М. Василенка, через десятиліття виявилася паралізованою і навіть не відгукнулася друкованим словом на смерть свого будівничого. Вченого скромно поховали на Лук'янівському цвинтарі. Ця скорботна подія, втім, не залишилася не поміченою за кордоном. «Чеський історичний часопис», зокрема, повідомляв: *«У Києві помер відомий український історик М.П. Василенко. Його праці мають синтетичний характер і засновані на різноманітних, раніше не опублікованих архівних матеріалах»*.

Після смерті М. Василенка за ним надовго потягнувся шлейф українського буржуазного націоналіста. Саме з цим епітетом подавали відомості про вченого і «Велика радянська енциклопедія», й «Українська радянська енциклопедія». Хоча насправді М.П. Василенко ні націоналістом, ні сепаратистом ніколи не був. *«Я ворог всіляких сепаратистських течій, — писав він в одному з приватних листів. — Дуже важливо встановити правильні і братерські відносини між українським і російським народами, їх культурами»*.

До речі, сьогодні, особливо з огляду на політизацію в Україні мовного питання, становлять інтерес погляди Миколи Прокоповича на цю проблему. Цікаво, що він був прибічником рівності двох мов — української та російської. *«Мову, — відзначав учений, — насильницьким способом прищепити не можна. Тому ті особи, які обстоюють необхідність заборони російської мови і заміни її виключно українською, глибоко помиляються. Вони лише гальмують розвиток мови та її проникнення у народну товщу. Заборонні заходи диктуються швидше невірою в силу і спроможність української мови розвинутися природним шляхом і здобути значення мови національної»*.

³ Полонська-Василенко Н. Д. Зазначена праця. — С. 29.

Правда про М. Василенка була відновлена тільки з початком перебудови. Чимало зробив для цього Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР, яким тоді керував член-кореспондент АН УРСР Геннадій Михайлович Добров. До відновлення чесного імені М.П. Василенка залучилися і науковці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. За підготовленими матеріалами Президія АН УРСР 22 грудня 1988 р. прийняла постанову «Про актуальні маловивчені питання історії заснування і перших років діяльності АН УРСР». У постанові офіційно зафіксовано факт, що другим президентом Академії був М.П. Василенко. Передбачалося також видати вибрані праці вченого.

Тоді ж науковцям довелося знову повернутися до судового процесу над ученим, зинційованим у середині 20-х років. Справа в тому, що М.П. Василенка було помилувано, але не реабілітовано. Слід зазначити, що й у 80-х роках у вищих ешелонах влади не поспішали з реабілітацією академіка. На звернення президента АН УРСР Б.Є. Патона до Прокуратури УРСР 1989 р. в останньої не знайшлося підстав для опротестування відповідного вироку суду. Тільки у червні 1991 р. Пленум Верховного Суду УРСР задовольнив протест Прокурора УРСР М.О. Потебенька, скасував усі рішення судів щодо М.П. Василенка і повністю його реабілітував. Довгим і важким був шлях до істини.

Оцінюючи творчу спадщину Миколи Прокоповича, можна погоджуватися чи не погоджуватися з його поглядами на ті чи ті проблеми. Він не завжди був послідовним у своїх діях, багато зробив як історик і правознавець, але й припускався помилок. Та беззаперечним є те, що М.П. Василенко був чесною і порядною людиною, гуманістом, відданим науці лицарем.

За спогадами рідних, Микола Прокопович був м'якою вдачі, типовий ліберал, не народжений для політики. Жив справами Академії, служив вітчизняній науці.

М.П. Василенко мешкав у будинку по вул. Тарасівській, 20. У цьому самому будинку жив із батьками і М. Вайсберг. Він пам'ятає останні роки вченого: жив скромно зі своєю молодого дружиною. Мав велику бібліотеку. Був інтелігентним і чемним як з дорослими, так і з дітьми.

У М. Вайсберга збереглася скрипка з грифом «Ніколо Аматті», на якій любив грати Микола Прокопович, а також предмети домашнього вжитку вченого: телефон, годинник з інкрустацією, стіл, крісла тощо і навіть невеликий скляний графин, у якому подавалася до столу горілка. Варто було б придбати дещо з цього для музею Академії.

Незалежна Україна не забула вченого, ім'я якого майже півстоліття радянська влада намагалася поховати у Леті. НАН України, як відомо, присуджує премію ім. М.П. Василенка. У Києві є вулиця його імені. Незабаром побачить світ ювілейна монета із зображенням академіка, що карбується НБУ у серії «Видатні особистості України». Впорядкова-

на його могила на Лук'янівському кладовищі. На будинку НАН України, де працював учений, і Глухівського державного педагогічного університету, в якому він навчався, встановлено меморіальні дошки.

До 140-річчя від дня народження М.П. Василенка Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України видав перший том тритомника його вибраних праць. До нього ввійшли роботи з історії України, невдовзі вийдуть другий і третій томи. У другому томі будуть вміщені праці юридичного характеру, у третьому — щоденник ученого «Моє життя», його листування тощо.

Про ювілей знаменитого земляка згадали і на його малій батьківщині. У лютому в селищі Червоному Глухівського району відбулося урочисте вшанування пам'яті М.П. Василенка. На будинку місцевої школи з'явилася меморіальна дошка, звучали вірші: «Служив народу України / Усім своїм палким життям. / Вклонімося низько цій людині / За вклад її у майбуття».

ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

**І. Б. УСЕНКО, кандидат юридичних наук,
завідувач відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України**

Наукова творчість академіка М.П. Василенка надзвичайно багатогранна. На тлі безперечних здобутків ученого у царині історичної науки його юридична діяльність іноді хибно вважається чимось випадковим, вторинним. Проте це далеко не так.

Від самого дитинства майбутній академік виховувався в атмосфері поваги до права і порядку, в оточенні людей, більшою чи меншою мірою пов'язаних з юридичною практикою. Так, батько вченого, Прокіп Іванович, після здобуття початкової освіти у Глухівському училищі працював писарем у повіто-

вому суді, згодом — діловодом поліцейної дільниці (стану), а в Есмань приїхав, уже обіймаючи посаду станового пристава. За спогадами М.П. Василенка, це «була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ, хоча він і не мав юридичної освіти»¹.

¹ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 13.